

İBRAHİM MÜTEFERRİKA (1670-1674/1745)

Mustafa Asım YEDİYILDIZ

Türkiye'de ilk Türk matbaasının kurucusu olarak bilinen İbrahim Müteferrika hakkında şimdiye kadar gerek yabancı gerekse Türk araştırmacıları tarafından birçok çalışma yapılmıştır.

Bunlardan en ciddi olanları S. Nüzhet Gerçek'in **Türk Matbaacılığı** adlı eseriyle, Niyazi Berkes'in **"İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği"** adlı makalesidir. **Türkiye'de Çağdaşlaşma** adlı eserinin bir bölümünde İbrahim Müteferrika'dan bahseden Berkes, **Encyclopedia of Islam** da da İbrahim Müteferrika maddesini yazmıştır. Müteferrika ile ilgili önemli çalışmalardan bir diğeri de Halil Necatioğlu'na aittir. O, Müteferrika'nın **Risâle-i İslâmiyye** adlı eserini neşretmiş ve eserin başında İbrahim Müteferrika hakkında bilgi vermiştir. Sözü daha fazla uzatmamak için diğer araştırmaları dipnotlarda göstereceğimizi belirterek niçin böyle bir araştırma yapmaya ihtiyaç duyulduğunu bir iki cümle ile açıklamak uygun olacaktır.

Her şeyden önce şimdiye kadar yapılan araştırmalara İbrahim Müteferrika hakkında yazılanların ne derece doğru olduğunun araştırılmak istenmesinin yanı sıra, asıl onun Osmanlı İmparatorluğu'nda yenileşme hareketlerinde bir etkisinin bulunup bulunmadığını ve böyle bir şey varsa bunun hangi alanlarda olduğunu ve özellikle düşünce ve zihniyet açısından ne gibi etkilerinin bulunduğunu kaynakların imkan verdiği nisbette ortaya koymaya çalışacağız. Ancak bu konulara geçmeden önce onun hayatından kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

İbrahim Müteferrika, 1670-1674 tarihleri arasında şimdi Romanya topraklarında bulunan ve Transilvanya diye bilinen Erdel'in Kolozsvar şehrinde doğmuştur.¹ Onun doğum tarihi ve yeri hakkında araştırmacıların ileri

sürdükleri fikirler hep birbirlerinden nakildir. Müteferrika, bizzat **Risâle-i İslâmiyye** adlı eserinde kendisinin Macaristan'ın Kolozsvar şehrinde dünyaya geldiğini söyler.² O halde Erdel, Macaristan topraklarında, Kolozsvar da Erdel sınırları içinde olmalıdır. Gerçekten de Berkes, Erdel'in Macaristan'dan ayrı yer olmadığını belirtir.³

İbrahim'in ihtida etmeden ve Osmanlı vatandaşlığına girmeden önceki hayatı hakkında kesin bir şey bilinmemektedir. Karacson gibi bazı araştırmacılar onun fakir bir Macar ailesinden olduğunu, 1692'de Tököly kıyama sırasında bir Türk müfrezesine esir düşerek İstanbul'a getirilip köle olarak satıldığını, efendisinin baskısı karşısında Müslüman olmak zorunda kaldığını ve Kalvinist mezhebinden olduğunu söylerlerse de⁴ Berkes, İbrahim'in

1. N. Berkes ve H. Necatioğlu dışında bütün araştırmacılar onun 1674 tarihinde doğduğunu görüşünde iseler de, bu iki araştırmacı 1674 tarihinden önce ve 1670 tarihinden sonra doğmuş olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu belirtirler. Bkz. Berkes, Niyazi, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği", **Belleten**, (Ekim 1962), Ankara 1962, XXVI/104, 724-736; Necatioğlu, Halil, **Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risale-i İslâmiyye (Tenkidli Metin)**, Ankara 1982, s. 5-7; Diğer görüşler için bk., Shaw Stanford, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1982, c. I, s., 321; Kun, T. Halasi, "İbrahim Müteferrika", **İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 1968, (M.E. Basımevi), c. V/II, s. 896; Gerçek, S. Nüzhet, **Türk Matbaacılığı**, İstanbul 1939, c. I, s. 47; Karacson, Imre, "İbrahim Müteferrika", **Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası**, İstanbul 1329/1911, c. I-VI, s. 178.
2. Necatioğlu, H. **a.g.e.** (Metin kısmı), s. 55.
3. Berkes, N. **a.g.m.**, s. 55; Shaw S., **a.g.e.** c. I, s. 321.
4. Karacson, **a.g.m.**, T.O.E.M., c. I-VI, s. 178; Adıvar, A. Adnan, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul 1982, s. 167; Burada tek tek dipnot vermekten vazgeçerek diğer bütün araştırmacıların da aynı görüşte olduklarını belirtelim.

Kalvinist olmayıp Ünitarian olduğunu ve ihtidasında iddia edildiği gibi efendisinin baskısıyla olmadığını, hatta esir bile olduğunu şüpheli olduğunu açıkça göstermiştir.⁵

Gerçekten de İbrahim diğer Hristiyan mezhepleriyle birlikte Ünitarianlık hakkında da bilgi sahibi idi. O, **Risâle-İslâmiyye** adlı eserinde Hristiyan mezheplerini sayarken Ünitarianlığı zikretmeyi unutmamıştı.⁶ İhtida ettiği sırada Erdel'de Lutheranism ve Kalvinizm'in yanında teslis akidesini tamamen reddeden ve halk arasında en çok tutulan Ünitarius mezhebi de vardı.⁷ Ve özellikle Müteferrika'nın mezun olduğu okul, Kolozsvar'daki iki protestan okulundan en eski ve en büyük olanıydı ve üstelik Ünitarius Kilisesi'ne mensuptu. 1689 yılında Habsburglar'ın Kolozsvar'ı işgali sırasında bu okul da işgal edilmiş ve Ünitarianlara baskı yapılmaya başlanmıştı. Öte yandan David'in eserlerinin okunması da yasaklanmıştı.⁸ İbrahim Müteferrika da bu esnada, mensuh olduğu ileri sürülerek okunmasından men edildiği bazı Tevrat ayetlerini gizlice incelemeye başlamış ve bu sırada Hz. Peygamberin risaletini müjdeleyen bir Tevrat ayetiyle karşılaşınca Müslüman olmuştu.⁹

Görülüyor ki İbrahim, esir düşüp efendisinin zoruyla Müslüman olmuş değildir. Mukaddes kitapların tahrif edildiğini, bütün bu tahriflere rağmen bugün elde bulunan nüshalarında bile Hz. Muhammed'in peygamberliğini müjdeleyen ayetler bulunduğunu kuvvetli bir muhakeme gücüyle tenkid eden birinin Müslümanlığı zorla kabul ettiği nasıl söylenebilir? Üstelik, O, Müslüman olduktan sonra üstadlarının meclisine katılarak onlarla münakaşaya girişmiş ve mukaddes kitaplarda Hz. Peygamberin risaletini inkar etmek için delil gösterdikleri ayetlerin aslında onun peygamberliğini müjdelediğini ispat etmişti.¹⁰

İşte daha Erdel'de iken ihtida ettiği anlaşılın İbrahim, Tököly kıyamı'nda yaşadığı bölge Avusturyalılar tarafından işgal edilince yeni inancından dolayı artık burada huzur içinde yaşamayacağını anlamış ve daha önceki Erdelliler gibi Osmanlılara iltica etmişti. Araştırmacılarından bazıları onun 1688 tarihinden önce iltica etmiş olabileceğini söylerlerken¹¹ bazıları da onun bu tarihte öğrenci olduğunu ifade ederler.¹² Ne olursa olsun İstanbul'a gelişinden sonra 1710 tarihinde yazdığı **Risâle-i İslâmiyye** adlı eseriyle Damad İbrahim Paşa'nın teveccühünü kazanmış, bu sıralarda veya az zaman sonra müteferrikalığa yükselmişti. Müteferrikalık yerine hâceğân rütbesinin ikamesinden sonra da hâceğân olmuştu.¹³

Müteferrika sıfatıyla 1715'te Mora müzâkeresine katılmış olan İbrahim, 1128/1716'da Nemçe'ye karşı toplanan Macarların tercümanı ve komiseri göreviyle Belgrad'da bulunmuş ve 1717'de de İmre Tököly'nin yetiştirdiği Doğu Macaristan kralı II. Frenc Rakoczi'nin Türkiye'ye çağırılması üzerine onun yanında Osmanlı temsilcisi olarak yer almıştı.¹⁴ Rakoczi'nin ölümüne kadar yanından hiç ayrılmayan İbrahim, 1743 tarihine kadar birçok siyasi faaliyetlerde görevlendirilmişti.¹⁵ Bu sıralarda hayli yaşlanmış bulunuyordu. Nihayet 1158/1745'te vefat etmiş ve önce (1024/1615) ölen İdris'i Muhtefi'nin kabrinin 150 m. kuzeyine daha sonra buradan alınarak 1942'de Galata Mevlevihanesi haziresine defnedilmiştir.¹⁶

İLK TÜRK MATBAASI VE İBRAHİM MÜTEFERRİKA

İbrahim Müteferrika'nın matbaacılığı konusunda çeşitli araştırmalarda yeterli derecede durulmuş olduğundan biz burada konuyu uzatmak istemiyoruz.¹⁷ Ancak ilk Türk Matbaasının tesisi hususunda onun rolünün açıklığa kavuşmadığı kanaatindeyiz. Konunun daha iyi ortaya konulabilmesi için de İmparatorluğun o günkü siyasi durumun ve yöneticilerin

5. Berkes, N. a.g.m., s 732-733 ayn. mlf., **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul 1973, s. 48.
6. Necatioğlu, H. a.g.e. (Metin kısmı), s. 94
7. Berkes, N. a.g.m. s. 736
8. Berkes, N., a.g.m., s. 728.
9. Necatioğlu, H. a.g.e. (Metin kısmı), s. 57.
10. Necatioğlu, H. a.g.e.. (Metin kısmı), s. 58.
11. Necatioğlu, H. a.g.e. (Giriş bölümü), s. 15
12. Berkes, N. a.g.m., s. 729
13. Kun, T. Halasi, a.g.md., İ.A. c. V/II, s. 896; Necatioğlu, H., a.g.e. (Giriş bölümü) s. 15, 18; Berkes N., a.g.m. s. 731.
14. Kun, T. Halasi, a.g.md. İ.A. c. V/II, s. 896; Necatioğlu, H. a.g.e.. (Giriş Bölümü), s. 18; Berkes, N. "İbrahim Müteferrika", **Encyclopedia of İslam**, Leiden E.J. Brill, London Luzac-Co, 1971, Vol. III, s. 996.
15. Berkes, N. a.g.md. **EL**, vol. III, 997-998; Kun, T. Halasi, a.g.md. İ.A. c. V/II, s. 897.
16. Kun, T. Halasi, a.g.md. İ.A. c. V/II, s. 897; Shaw, S., a.g.e., c. I, s. 321; Gündüz, Mahmut, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları", **Vakıflar Dergisi**, Ankara 1978, c. XII, s. 338-343; Ersoy, Osman **Türkiye'ye Matbaanın Girişi**, Ankara 1959, s. 129, (AÜDTCF yay.); Uzunçarşılı, İ. Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, Ankara 1978, 2. baskı, c. V/ I. bölüm, s. 158 vd. Akıncı, Gündüz **Türk-Fransız Kültür İlişkileri (1071-1859)- Başlangıç Dönemi**, Ankara 1973, s. 46; İskit, Server R., **Türkiye Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış**, İstanbul 1939, s. 3 vd. Şapolyo, Enver Behnân, **Türk Gazetecilik Tarihi ve Her yönü ile Basın**, Ankara 1969, s. 36-44.
17. Ülken, H. Ziya **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul 1966, s. 16-17.

izledikleri siyasetin bilinmesi gerekmektedir.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, XVII. yüzyıl boyunca yıpratıcı harpler ile içte ve dıştaki iktisadi, siyasi ve içtimaf değişmeler sonucunda gerilemeye başlamıştı. Nihayet Karlofça Barış Antlaşması'yla (1699) birlikte Batı karşısındaki üstünlüğünü kaybettiğini ve kesin bir mağlubiyete uğradığını anlamıştı.¹⁸

Osmanlı yönetimi, Avrupa'nın bu üstünlüğünü ne ile sağladığını öğrenmek, Avrupa siyasetine yakından vâkıf olmak, diplomasisi ve askeri gücü hakkında bilgi edinmek ve ticari antlaşmalar imzalamak gayesiyle ilk kez Damad İbrahim Paşa'nın sadareti döneminde dışarıya elçiler göndermişti. Viyana, Moskova, Lehistan ve Paris gibi yerlere giden bu elçiler, kendilerine verilen emir gereğince, orada edindikleri intibaları birer rapor halinde sadrazama bildireceklerdi.¹⁹ Böylece ilk defa Osmanlı Devleti Avrupa'ya penceresini açmış oluyordu.

Bu elçilerden Paris'e giden Yirmisekiz Mehmed Çelebi, sadrazama gönderdiği raporda, yalnız Paris'in sokaklarını, hastanelerini dükkanlarını anlatmakla kalmamış aynı zamanda Fransa'nın askeri okulları ve eğitim alanları üzerinde durmuş, kadınların durumu gibi Fransız toplumunun Osmanlılardan farklı yönleri üzerinde yazmış ve matbaanın çok yaygın bir kullanım alanı olduğunu da belirtmişti.²⁰

İşte İlk Türk matbaasının kurulmasının fikri temelleri böyle atılmıştı. Fakat bu konuda asıl gayretler Yirmisekiz Mehmed Çelebi'ye değil onun oğlu Mehmed Sait Efendi'ye aittir.²¹ Sait Efendi babasıyla birlikte Paris'te bulunurken matbaanın ne kadar yaygın bir şekilde kullanıldığını ve faydalarını bizzat müşahade etmişti. Dönüşünde de tesisini gerçekleştirmek için gerekli teşebbüslerde bulundu. Yoksa Osmanlı Devletine ilk matbaa fikrini o getirmemişti. Elbette ki matbaayı Paris'e gitmeden önce de biliyordu. Zira İstanbul'da gayr-i müslimlere ait matbaalar mevcuttu. Diğer taraftan matbaanın açılmasına müsaade olunması için İbrahim Müteferrika ile birlikte Padişah III. Ahmed'e sundukları arzuhalde belirtildiğine göre daha önce de devlet ricali arasında bu "**fenn-i müfid**"in kurulması için de-

falarca müzakereler yapılmış ve bunun "**bahîru'l-menfa**" bir "**san'at-ı ceyyide**" olduğuna herkes kanaat getirmişti. Hatta fuzelâdan bazı kimseler, bu sanat-ı ceyyidenin tesisi için görevlendirilmişlerdi. Fakat işletilmesi zor bir iş olması, gerekli alet ve elemanın bulunamaması yüzünden başarılamamıştı.²² İlk Türk matbaasını kurmak ancak III. Ahmed (1703-1730) devrinde İbrahim Müteferrika'ya nasip olmuştu.

Yeri gelmişken burada matbaayı kurmakta geç kalışımızın sebeplerine temas etmek istiyorum. Araştırmacılar bu konuda farklı görüşlere sahiptirler. Bunlardan bazıları gecikmenin sebebinin dinî taassup olduğunu ileri sürerken²³ diğer bir kısmı olayı, iktisadi ve siyasi faktörlerle izah etmeye çalışıyor.²⁴ Dini taassup fikrini kabul edenleri destekleyecek bir tek delilin olmadığını belirten Berkes'e hak vermek elde değildir. Bu konuda ulemanın karşı çıktığına dair bir tane belge bile yoktur. İktisadi ve siyasi faktörlere yumuşak bakmakla birlikte bunların dahi yegane sebep olduklarını iddia edemeyiz. Zira daha önce belirtildiği gibi matbaanın faydası devlet vükelası arasında tartışılmış, kurulması için teşebbüs edilmiş, gerekli aletler ve teknik eleman bulunamadığı için vazgeçilmişti. Demek oluyor ki gecikmenin asıl sebebi teknik imkânın ve kalifiye elemanın olmayıştıydı.

Denilebilir ki tefsir, hadis, fıkıh ve kelam gibi dinî ilimlere ait kitapların basılmasına

18. Shaw, S. a.g.e., s. 318.

19. Shaw, S. a.g.e., s. 318.

20. Shaw, S. a.g.e., s. 320.

21. Uzunçarşılı, İ. Hakkı, a.g.e., c. IV/1. bölüm, s. 158; Ahmed Refik, **Lâle Devri**, İstanbul 1331, s. 78; Adıvar, A. Adnan, a.g.e., s. 167.

22. Gündüz, Mahmut, a.g.m. VD. c. XII, s. 338-340; Kun, T. Halasi, a.g.md., **İA**, c. V/II, s. 898; Karrison, a.g.m. **TOEM** c. I-VI, s. 183; Gerçek, S.N. a.g.e. s. 50.

23. Ermeniler ve Rumlar gibi azınlık grupları arasında matbaanın bir takım olumsuz sonuçlara yol açması, bu konuda ister istemez Osmanlı yönetimini ihtiyatlı hareket etmeye sevk etmiş ve matbaanın açılması gecikmiştir. İzmirli Sabbatay Zevi'nin 1648'de başlattığı hareket belki de bunun en önemli sebebidir. Geniş bilgi için bk. Berkes, N. a.g.e., s. 55; Öztuna, Yılmaz, **Büyük Türkiye Tarihi**, İstanbul 1978, c. VI, s. 290-292.

24. İlk Türk matbaası III. Murad devrinde kurulmuş ve bunda da **Vasıf Tarihi** büyüklüğünde bir kitap basılmıştı. Geniş bilgi için bk. M. Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, (Hz. İsmail Özen), İstanbul 1975, c. III, s. 74; Akıncı, Gündüz, a.g.e., s. 39-40.

müsaade olunmaması dinî taassuptan korkulmasının bir sonucu değil midir? Bazı araştırmacılar bu soruya iktisadî faktörü ileri sürerek cevap vermiş olmakla birlikte hiçbirinin değinmediği ve matbaanın açılmasına müsaade eden fermandaki bir hususu burada zikretmek istiyorum: Genellikle **Kamûs ü Cevherî, Lisânü'l-Arab, Van Kulu**, Tarih kitapları ve Âlet ilimlerine dair cild ve hacmi büyük, piyasada nadir bulunan kitapların yazılmasına müstensihler "**kusûr-i himmet ve rehâvet lerinden**" dolayı rağbet etmemişlerdi. Üstelik yazdıkları nüshalar da hatalarla doluydu.²⁵ Bu yüzden öğrenciler ve muallimler ihtiyaç duydukları bu tür kitapları temin etmekte sıkıntı çekiyorlardı. İşte matbaa, müstensihlerin rağbet etmediği ve talebelerin ihtiyaç duyduğu bu sahadaki kitapların basımını üstlendi. Yine iddia edilebilir ki tefsir, hadis gibi ilimlere ait ciltli ve hacimli kitaplar olduğu halde bunları nasıl yazıyorlardı? Öyle sanıyoruz ki bunda da bu tür kitapların çok satılması ve kendilerinin bu dalda tahsil etmiş olmaları rol oynamış olabilir. Yoksa o gün İstanbul'da bulunan 90.000 hattat²⁶, bu rakam mübâhâğalı olmuş olsa bile -şayet dinî taassup iddiası ile hareket etmiş olsalardı- bırakın dinî kitapların tabedilmesini tıp, coğrafya ve heyete dair kitapların basımını bile matbaaya bırakmazlardı. Çünkü geçimlerini bu yolla sağlıyorlardı. Fakat bu saha artık onların ilgilenmedikleri bir alan olduğu için pek seslerini çıkarmadılar.

Hangi sebeplerle olursa olsun matbaanın tesisi uzun bir süre gecikmiş ve ancak 14-16 Kanunuevvel 1727 tarihinde İbrahim Müteferrika'nın evinde faaliyete başlamıştı. İlk kitap olarak da **Sihah-ı Cevherî** adlı Arapça bir lügatin tercümesi olan **Van Kulu** lügati tabedilmişti.²⁷

Sonuç olarak ifade edelim ki, Osmanlı devletinde Müteferrika'dan önce en azından matbaa kurulmasına teşebbüs edilmişti. Müteferrika matbaası tesis edilirken de ilk fikir Sait Efendi'ye ait olup, İbrahim Efendi'nin değildi. Gerçi İbrahim Efendi de Sait Efendi kadar bunun faydalarını biliyordu. Sait Efendi'nin Fransa'da edindiği izlenim matbaanın pratik sonuçlarıydı yoksa matbaanın kendisi değildi.

OSMANLI DÜŞÜNCE TARİHİNDE İBRAHİM MÜTEFERRİKA

İbrahim Müteferrika'nın dinî ve dinî olmayan alanlardaki düşüncelerini **Risâle-i İslâmiyye, Usûlü'l-Hikem fi Nizâmî'l-Ümem ve Vesiletü't-Tıba'a** gibi kitap ve risâlelerinden öğrenebiliyoruz.

Dinî alandaki fikirlerini ihtivâ eden **Risâle-i İslâmiyye** adlı eserin mahiyetini H. Necatioğlu dışında hiçbir araştırmacı doğru bir şekilde değerlendirememiştir.²⁸

Daha önce de belirtildiği gibi İbrahim Müteferrika'nın hür bir iradeyle İslamı seçtiği ve şuurlu bir Müslüman olduğu açıkça görülmektedir. Zaten onun **Risâle-i İslâmiyye** adlı eseri Müslüman oluşunun sebeplerini izah eder mahiyettedir. O, bizzat mukaddes kitaplardan hareketle son derece nefret ettiği teslis akidesi, haç, vaftiz, dikili taşlar,²⁹ bâtıl inançlar, para mukabili günah bağışlamalar ve kilise teşkilatı gibi konularda bilgiler verir. Mukaddes kitapların ayetlerini ehl-i kitabın nasıl tahrif ettiğini örneklerle anlatır ve tenkidler yönelir. Ona göre bütün bu tahriflere rağmen bugün bile mukaddes kitaplar, Hz. Peygamberin risaletini tebşir eden ayetlerle doludur. Ehl-i kitaba yönelttiği tenkidler incelendiği zaman kuvvetli bir muhakeme gücüne sahip olduğu hemen anlaşılmaktadır. Onların tahrifini ispat konusunda tarihî tenkid metodunu bile kullanmıştır. Mesela İbrahim Müteferrika bugünkü İncil nüshalarından birinde mevcut olan bir ayetin Hz. Peygamberin risaletini tebşir ettiği halde Hristiyanlarca yanlış yorumlar yapılarak Hz. İsa'ya nazil olan bu ayeti Hz. Yahya'ya isnad edip Hz. İsa'nın müjdelendiği mânâsında aldıklarını tespit eder.³⁰

İbrahim Müteferrika'nın dinî olmayan fikirlerine gelince, bu konuda da şunlar söylenebilir: Bazı lisanları vukufı tahsil etmiş, geçmiş milletlerin tarihlerini dikkatle incelemiş ve çeşitli dinler ve bu dinlerin salikleri hakkında

25. **Van Kulu Lügati**'nin başındaki ferman sûretinin ilk sahıfesi

26. Öztuna, Yılmaz, **a.g.e.**, c. VI, s. 290-292.

27. Gerçek, S. N. **a.g.e.**, s. 60

28. Berkes, N. **a.g.e.** s. 48 Ayn. mlf. **a.g.m.** s. 731; Necatioğlu, H. **a.g.e.** (Giriş bölümü), s. 37-38.

29. Necatioğlu, H. **a.g.e.** (Metin Kısmı), s. 86-87

30. Necatioğlu H. **a.g.e.** (Metin Kısmı), s. 65-66.

etraflı bilgi edinmiş olan İbrahim, bu milletlerin ilim adamlarının mensubu buldukları devlet ve mezhepleri yüceltmek, ayakta kalabilmelerini sağlamak için ne gerekiyorsa onu yaptıklarını, bunun için bir dakikalarını bile boşa geçirmediğini görmüştür. Yalnız onlar bununla da kalmayarak cemiyetlerini zamanla meydana gelecek değişimlerden korumak, cemiyetin nizamının bozulmasını önlemek için taş, bakır ve demir gibi maddelerden mamul sahifelere kendi milletlerinin kanunlarını kazımışlar ve kaydetmişlerdir. Ona göre bu milletler ilimleri yaymak gayesiyle kitapların çoğaltılması konusunda en güzel ve en iyi yolu icad etmişlerdir. Aynı şekilde bütün devletlerin en faziletlisi olan bir İslam devletinin (Osmanlı'nın) de şanını yüceltmek, varlığını devam ettirmek, cemiyet nizamının bozulmasını önlemek, ümmetin birliğini tefrika ve ihtilallerden korumak ve kıyamete kadar ilim ve fenlerin unutulmamasını sağlamak için bütün ilimleri ve fenleri yakut, altın, gümüş gibi kıymetli madenlerden yapılmış levhalara yazdırmak suretiyle kitapları çoğaltması gerekmektedir. Bunu gerçekleştirmek ise ehl-i imana yaraşır büyük bir yardım olacaktır.

Görülüyor ki, İbrahim Müteferrika, nizamın bozulmasını önlemek, ümmetin birliğini tefrika ve ihtilallerden korumak için ilmin yaygınlaşmasını zaruri görmektedir.

İbrahim Müteferrika, matbaanın faydalarını anlatırken ehl-i kitap arasındaki ihtilafların sebebini, kutsal kitaplarını ezberlemeleri ve asıl nüshayı çoğaltarak yaymalarında görüyor. Zira ona göre, ehl-i kitabın ülkeleri birtakım istilalara maruz kalınca ellerindeki bu tek nüsha da tahrif edilmiş ve bu yüzden aralarında ihtilaflar zuhur etmiştir. Ancak İslam devletlerinde durumun böyle olmadığını belirten Müteferrika, Hz. Peygamberden itibaren Müslümanların kutsal kitaplarını hem ezberlediklerini ve hem de yazmak suretiyle nüshalarını çoğalttıklarını söylüyor. Ama ne var ki, daima cihadla meşgul olunması sebebiyle çeşitli harplerde sahip olunan kıymetli eserler ya tahrip edilmiş ya da yakılarak yok edilmiştir.

Cengiz ve Hulâgu istilaları sırasında Abbâsî ulemasının kitapları Dicle nehrine

atılmış olduğu gibi Endülüs'ün Avrupa tarafından alınmasından sonra da buradaki eserlerin bir kısmı ganimet olarak alınmış, kalan kısmı ise yakılarak yok edilmiştir. Bunun sonucu olarak da kitap sayısı azalmış, talebe kitap bulamaz olmuş ve cehalet artmıştır. Müstensihler de ne yazık ki, bir rehavet içine dalarak talebelerin ihtiyacı olan **Mesâlik-i Mermalik, Kamûs-ı Cevherî, Lisânü'l-Arab, Van Kulu** ve tarih kitaplarını yazmağa pek rağbet etmemişlerdi. Bırakın İmparatorluğun diğer şehirlerinde İstanbul'da bile söz konusu kitaplar ya çok azdı ya da hiç bulunmuyordu. İşte Müteferrika bu sahadaki ihtiyacı matbaanın karşılayacağını belirtiyordu.

İslâm âleminde bilhassa müsbet ilimlere dair kitapların azalmasının önemli bir sebebi de Avrupalılar tarafından bu tür kitapların satın alınmasıydı.³¹ Hatta III. Ahmed döneminde bu gibi kitapların dışarıya çıkarılması bile yasaklanmıştı.³² Bu durum Osmanlıların gerilemesine yol açarken Avrupa'nın uyanmasına ve ilerlemesine sebep olmuştur.

İbrahim Müteferrika Matbaanın kurulmasının gerekliliği konusunda daha sonra bir takım iktisadî, teknik, içtimaî ve siyasi gerekçeler sayar: Ona göre matbaada tarih, heyet gibi ilimlerin basılması avam ve havas için faydalıdır. Din ve devletin kuvvetlenmesini ve ümmetin nizamını sağlayan müctehid ve musanniflerin eserleri ihya edilmiş olur. Matbaada basılan kitapların okunaklı ve doğru olacağı, ve rutubette yazıları bozulmayacağı için muallim ve öğrenciler emniyet içinde müteala edebilirler. Bir kitabın yazılma zahmetiyle binlerce kitap basılacağından fiyatlar ucuz olur. Bunun için kârlı bir sanattır. Herkesin kitap alabilme imkanı doğar. Bu da ilmin yayılmasına yol açar. Basılan eserlerin başına ve sonuna fihristler konularak kitaptan istifade etme işi kolaylaşmış olur. Kitapların çoğaltılması sayesinde de İslam şehirlerinde kütüphaneler tesis etme imkanına kavuşulur. Herkes bu kütüphanelerden istifade edeceği

31. İbrahim Müteferrika, **Vesiletü't-Tibaa, Van Kulu Lügatî'nin** başındaki risale, İstanbul 1141/1728, (Bursa Eski Basma ve Yazma Eserler Kütüphanesi, No. 2017)

32. Uzunçarşılı, I.Hakkı, a.g.e., c. IV/1. Bölüm, s. 157.

için ülkenin her tarafı mamur olur ve cehalet ortadan kalkar. Öte yandan Avrupalılar Türkçe, Arapça ve Farsça olarak yazılmış kıymetli eserleri basarlar ve bununla da iftihar ederler. Gerçekten de Avrupa'da **Kânun ve Şifâ, Nüzhetü'l-Müşâtık** ve **Oklidis** gibi nice kıymetli eserler basılmıştır. Yalnız bastıkları eserler güzel hatla yazılmadığı ve hatalarla dolu olduğu için İslam ülkelerinde pek rağbet ve itibar görmemektedir. Lakin çalışmaları sayesinde bunu da başaracaklarına şüphe yoktur. Böylece de İslam ülkelerinden nice para ve mal elde edeceklerdir. O halde her hususta şirk ve küfür ehlinde ileri olan İslam âlemi bu konuda da onlara tekaddüm etmelidir.

Berkes'in ifadesine göre, İbrahim, **Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Ümem**³³ adlı eserinde Türklerin Batılılar karşısında gerilemesinin sebeplerini araştırmak gayesiyle Avrupa milletlerinin tarihlerini, askeri teşkilatlarını, savaş usullerini ve devlet şekillerini inceleyerek Türk Devletinin yapısında meydana gelen bozuklukların sebeplerini ve ıslahat çarelerini münakaşa etmektedir. Eserin birinci bölümünde devlet düzeninin gerekliliği üzerinde duran İbrahim, buradan hareketle çeşitli devlet şekillerini ve bunlar üzerinde hâkimlerin görüşlerini izah eder. Berkes'e göre ilk kez demokrasiden bahsedilen odur. Modern devletlerin de yeni ve akli usullerle idare edildiğini yine ilk defa O kaydediyor. Daha sonra, ordu teşkilatından, savaş usullerinden, asker ve sivil teşkilatın ayrılması gibi konulardan bahsederek bu usullerin uygulanmamasının Osmanlı ordusunu yenilgiye uğrattığını belirtiyor. Devlet idaresinde ilmin, özellikle coğrafya ilminin önemi üzerinde geniş bir şekilde duran Müteferrika, Amerika'nın keşfinden Avrupalıların diğer keşiflerinden ve İslam dünyasını kuşatma halinde olduklarından söz ederek Türklerin bu gelişmelerden habersiz ve müstağni kalmalarının zararlarını anlatıyor. Nizam-ı Cedit tabirini ilk kullanan kişi olan İbrahim Müteferrika, Osmanlının gerileme sebeplerini sayarken fikir özgürlüğünün bulunmayışını da bir sebep olarak ileri sürüyor. Ona göre gerilemenin diğer sebepleri ise şunlardır; Adaletsizlik, devlet işlerinin ehline verilmemesi, Orduda disiplinsizlik, rüşvet ve görevi suistimal ve dış dünyadan habersizlik.

İbrahim'e göre, Batı devletleri cemiyetlerinin nizamlarını sağlamalarını akılla icad ettikleri kanunlara borçludur. Osmanlı da Rusya gibi ıslahatlar yapmak zorundadır. Aksi halde bunun ileride çok tehlikeli sonuçları olacaktır.

Frenklerin, Batı usullerini Türklerin uygulayıp uygulamayacakları konusunu tartıştıklarını kaydettikten sonra, Türklerin buna kabiliyetli olduğunu ve bu yola girdikleri takdirde Türk devletinin daima yaşayacağına inandığını belirterek eserine son verir.

Görülüyor ki İbrahim'in ileri sürdüğü bir çok fikir daha önce ıslahat ricalecilerinin fikirlerine benzemektedir. Ancak onda görülen yeni fikirler kısaca şunlardır. Yeni savaş usullerinin kabulü, ıslahat yapılmasının zarureti, Rusya reformlarının Türkiye açısından önemi, fikir özgürlüğünün sağlanması, dış dünya ile irtibatsızlığın giderilmesi, Türklerin Batı usullerini alıp tatbik edebilecek kabiliyette oluşları.³⁴

İbrahim'in Cihannümâ'ya yazdığı "**Tezyilü't-Tabi**" adlı ilavesi ve "**Füyûzât-ı Mıknatısıyye**" adlı eseri onun coğrafya ilmindeki üstün bilgisini ortaya koyar. Eserinde kendine İbrâhimü'l-Coğrafi ünvanı da veren Müteferrika, zeyinde, Tycho Brahe ve Kopernik sistemlerinden bahsetmekle kalmamış, Descartes'in "**burgaçlar**" teorisinden, Aristo'nun ağır cisimlerin arzın merkezine yaklaşmaya ve hafif cisimlerin merkezden uzaklaşmaya meyilli oldukları nazariyesinden de söz etmiştir.³⁵

Sonuç olarak denilebilir ki, İbrahim Müteferrika, 1670-1674 yılları arasında Erdel'de doğmuş, ve ihtilafı olmakla birlikte 1690 tarihlerinde Osmanlı vatandaşı olmuştu. Kısa sürede sadrazamın dikkatini çeken İbrahim, önce Müteferrikalığa daha sonra da hâcegânlığa getirilmişti. Bu sıfatlarıyla bir dizi siyasi faaliyetlerde Osmanlı elçisi veya temsilcisi olarak görevlerde bulunmuştu. Dinî ve müsbet ilimlerde geniş bilgisi vardı. Bir kaç dili vukufıyla tahsil etmişti. İyi bir harita bilgini ve coğrafyacı idi. Matbaa tekniği bakımından mahir bir kimseydi. Kendi isteği ile Müslüman olmuştu.

33. Bu eserin aslını görmeye imkan bulamadık. Bu sebeple N. Berkes'e dayanarak değerlendirme yapmaya çalıştık. Bk. Berkes N., a.g.e., s. 50 vd. Ayn. mlf., a.g.m., s. 717-718.

34. Berkes, N., a.g.m., s. 718-719.

35. Adıvar, A. Adnan, a.g.e., s. 170-173.

Osmanlı İmparatorluğunun çöküşünü durdurmak için kafa yormuş ve döneminde yeni sayılabilecek önemli fikirler beyan etmiştir. Kısacası her yönüyle devrinin dikkat çeken simalarından biriydi.

İBRAHİM MÜTEFERRİKA'NIN TE'LİF VE TERCEME ESERLERİ

A) Te'lif Eserleri

1- Risâle-i İslamiyye: 1710 tarihinde yazılmış fakat basılmamıştır.

2- Usûlü'l-Hikem Fi Nizâmî'l-Ümem; 1144 yılında basılmıştır. Bu eserin üç nüshası Hücrev Paşa Kütüphanesi, numara 292'de, Hacı Mahmut Efendi, Numara 4937'de, Esad Efendi numara 1810'da bulunmaktadır. Son iki nüsha İstanbul 1144 tarihlidir. Eser 48 vaktir.

3- Tezyilü't-Tabi: Katip Çelebi'nin **Cihannüma** adlı eserinin başına eklenmiştir.

4- Vesiletü't-Tibaa: Van Kulu Lügati'nin başında bulunmaktadır.

B) Terceme Eserleri

1- Füyûzât-ı Mıknatısıyye: Müteferrika matbaasında 1144/1731 de basılmıştır. İsmi bilinmeyen bir eserin özet olarak çevirisidir.

2- Mecmua-ı Hey'eti'l-Kadîme ve Cedîde: Hollandalı coğrafyacı Andreas Cellarius'un Atlas Coelestis adlı eserinin tercemesidir. Bu eserin birinci baskısı 1665, ikincisi ise 1708 yılında yayınlanmıştır.

3- Matbaasında bastığı eserlerin bir çoğuna mukaddime de yazmıştır.³⁶

BİBLİYOGRAFYA

1- ADIVAR, A.Adnan, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul 1982.

2- Ahmet Refik, **Lale Devri**, İstanbul 1331,

3- AKINCI, Gündüz, **Türk-Fransız Kültür İlişkileri (1071-1859) Başlangıç Dönemi**-Ankara 1973.

4- BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul 1973.

5- BERKES, Niyazi, "İbrahim Müteferrika", **Encyclopedia of İslam**, E. J. Brill, London Luzac-Co, 1971, vol. III.

6- BERKES, Niyazi, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği", **Belleten**, (Ekim 1962), Ankara 1962, c. XXVI/104.

7- ERSOY, Osman, **Türkiye'ye Matbaanın Girişi**, Ankara 1959, (AÜDTCF. yay).

8- GERÇEK, S. Nüzhet, **Türk Matbaacılığı**, İstanbul 1939, c. I

9- GÜNDÜZ, Mahmut, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları", **Vakıflar Dergisi**, Ankara 1978, c. XII.

10- İSKIT, S.R., **Türkiye Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış**, İstanbul 1939

11- İMRE Karacson, "İbrahim Müteferrika" **TOEM.**, İst. 1329/1911, c.L- VI

12- KUN, T.Halasi, "İbrahim Müteferrika" **İA.**, İst. 1968, c V/II

13- Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, (haz. İsmail Özen), İst. 1975, c. III

14- MYSTAKİDİS, B.A., "Hükümet-i Osmaniye Tarafından İlk Tesis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı", **TOEM**, İst. 1329/1911 c. I-VI

15- NECATİOĞLU, Halil, **Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslamiyye**, (Tenkidli Metin), Ankara 1982.

16- ÖZTUNA, Yılmaz, **Büyük Türkiye Tarihi.**, İst. 1978, C. VI

17- SHAW, Stanford, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Tarihi**, (Çev. Mehmet Harmancı), İst. 1982.

18- ŞAPOLYO, E. Behnan, **Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü İle Basın**, Ankara 1969,

19- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, Ankara 1978, 2. baskı, c. V/1 bölüm.

20- ÜLKEN, H.Z. **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul 1966.

36. Adıvar, A. Adnan, a.g.e., s. 170-172: Matbaasında basılan eserlerin listesi için bk. Kun, T.Halasi, a.g.md., İA, c.V/II, s. 899; İskit, S.R. VI, s. a.g.e., s 12-21; Mystakidis, B.A., "Hükümet-i Osmaniye Tarafından İlk Tesis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı" **TOEM**, c. I-VI s. 323-327.